

Шиманович Андрій Олександрович,
*кандидат філософських наук,
докторант кафедри богослов'я та релігієзнавства
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0000-0002-3046-4645
schimanovich@ukr.net*

ТОМІЗМ І РЕФОРМАЦІЯ XVI СТОЛІТТЯ: КОНТРОВЕРСІЙНА ІСТОРІЯ ВІДТОРГНЕННЯ ТА ПРИЙНЯТТЯ

У статті здійснено аналіз ступеня впливу томістської схоластичної традиції на чільних носіїв реформаційних ідей початку XVI ст. – Мартіна Лютера, Жана Кальвіна та Ульріха Цвінглі – та на рух Європейської Реформації загалом. У процесі проведення цього дослідження автором було з'ясовано, що початкова стадія Реформації ознаменувалася появою незалежних один від одного рухів із відмінними богословськими акцентами та неоднаковим ставленням до філософської традиції, започаткованої св. Томою Аквінським. Передусім, будучи виховані як пізньосередньовічні католики, отці-засновники Реформації стикнулися із множинністю напрямів всередині схоластичної мислительної традиції (томізм, альбертизм, скотизм, окамізм, августиніанство), що негативно позначилося на їх рецепції середньовічної схоластики, а також на бажанні задіяти напрацювання мислителів-схоластів у власних богословських програмах. З'ясовано, що на ранній стадії свого інтелектуального формування У. Цвінглі зазнав помітного впливу з боку св. Августина, Іоанна Дунса Скота та гуманіста Еразма Ротердамського, натомість праці св. Томи істотним чином не вплинули на цюрихського реформатора. Відсутність прямих посилань на праці схоластів у творах Ж. Кальвіна дослідники трактують як замасковане небажання женецького діяча Реформації оприятити свою залежність від них із полемічних причин. Щоправда, деякі дослідники воліють говорити про дуальну суперечливу особистість Кальвіна, котра поєднувала у собі: 1) філософськи налаштованого криптотоміста із раціоналістичними нахилами та прагненням до впорядкування, структурованості та систематизації, а також 2) теолога із розумінням християнства як живої, парадоксально-динамічної релігії. М. Лютер вирізнявся своїми гострими публічними атаками на філософію Аквіната. Втім у приватних листах німецького реформатора знайдено надійні свідчення про вибіркоче приватне дослідження Лютером філософії св. Томи. Насамкінець слід зазначити, що на зламі XVI–XVII століть виникло автентичне і самобутнє інтелектуальне явище, яке увійшло в історію під назвою «протестантська схоластика». Причиною появи цього напрямку стало впровадження і подальша фіксація протестантської теології в низці європейських університетів.

Ключові слова: схоластика, реформа, протестантизм, Лютер, Кальвін, Цвінглі.

Shymanovych Andrii,
*Ph.D. in Theology,
Postdoctoral Student at the Department of Theology and Religious Studies
Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0000-0002-3046-4645
schimanovich@ukr.net*

THOMISM AND THE SIXTEENTH-CENTURY REFORMATION: A CONTROVERSIAL HISTORY OF REJECTION AND ACCEPTANCE

The article analyzes the degree of influence of the Thomistic scholastic tradition on the leading carriers of reformation ideas in the beginning of the 16th century (Martin Luther, John Calvin, and Ulrich Zwingli), as well as on the movement of European Reformation as a whole. In the process of making this research, the author found out that the initial stage of the Reformation was marked by the emergence of several independent movements with distinct theological accents and unequal attitudes to the philosophical tradition that had been started by St. Thomas Aquinas. First of all, being brought up as late medieval Catholics, the founding fathers of the Reformation encountered a plurality of trends within the scholastic thought tradition (Thomism, Albertism, Scotism, Occamism,

Augustinianism) which negatively affected their reception of medieval scholasticism, as well as their desire to use the work of scholastic thinkers in their own theological programs. It was found that at the early stage of his intellectual formation, H. Zwingli was significantly influenced by St. Augustine, John Duns Scotus and the humanist Erasmus of Rotterdam, but the works of St. Thomas did not significantly influence the Zurich reformer's ideas. Modern researchers interpret the absence of direct references to the scholastics' treatises in the works of J. Calvin as a disguised reluctance of the Genevan initiator of the Reformation to reveal his dependence on them for polemical reasons. However, some theologians prefer to talk about the dual contradictory personality of Calvin, who combined: 1) a philosophical crypto-Thomist with rationalist inclinations and a desire for order, structure and systematization, as well as 2) a theologian with an understanding of Christianity as a living, dynamic religion. M. Luther was distinguished by his sharp public attacks on the philosophy of Aquinas. However, in the private letters of the German reformer the reliable evidence was found about Luther's selective private study of the philosophy of St. Thomas. Finally, it should be noted that at the turn of the 16th and 17th centuries, an authentic and unique intellectual phenomenon emerged, which went down in history under the name «Protestant scholasticism». The reason for the appearance of this thought tradition was the introduction and subsequent fixation of Protestant theology in a number of European universities.

Key words: scholasticism, reform, Protestantism, Zwingli, Calvin, Luther.

Для повноти розкриття досліджуваної теми передусім варто детально поглянути на ступінь впливу томістсько-аристотелівської та інших схоластичних традицій на мислення очільників Реформації першої половини XVI ст., котра запропонувала революційні переміни в царині богослов'я й докорінно переформатувала релігійний ландшафт Європи. На початку свого виникнення європейська Реформація і формування протестантського руху – чи то, згідно з А. Макратом, вибух множини «протестантизмів» і низки незалежних одне від одного реформаторських рухів (McGrath, 2007, р. 62–65, 82) – не могли не позначитися негативно на статусі томістської доктрини, позаяк антисхоластична налаштованість керманців реформаційних подій у деяких регіонах призводила до закриття монастирів і шкіл, у яких зберігалася й передавалася з покоління в покоління томістська традиція. Піонери Реформації зійшли на історичну сцену тоді, коли множинність схоластичних напрямів (томізм, альбертизм, скотизм, окамізм, августиніанство) сприймалося всередині тогочасної Католицької Церкви вкрай неоднозначно. Деякі професори початку XVI ст. «вбачали у цьому плюралізмові симптом занепаду – хаотичну суміш суперечливих думок, що становили небезпеку для Церкви» (Janz, 2004, р. 13–14). Представники іншої категорії університетських вчителів «вважали це жвавим, здоровим інтелектуальним кліматом, у якому альтернативні точки зору могли бути перевірені у відносно відкритих академічних дебатах» (Janz, 2004, р. 14).

Сучасні дослідники спростовують панівний впродовж десятиліть і в католицькій,

і в протестантській історіографії погляд буцімто реформатори XVI ст. були або індіферентними, або ж радикально антагоністичними стосовно томістської традиції, називаючи подібне легковажне спрощення «спільною екуменічною необізнаністю» (Svensson, 2018, р. 2). У разі дещо узагальненого погляду на таке питання важко не погодитися із тезою, що всі отці-засновники Реформації передусім були «пізньосередньовічними католиками, чий уми були сформовані схоластикою, містичним та аскетичним богослов'ям, які виховали їхніх учителів та друзів» (Bagchi, 2004, р. 253). Тонкощі схоластичних учень, безперечно, були значущим складником фонових знань реформаторів, їхнім інтелектуальним бекграундом, визначальною теоретичною рамкою, неусувною моделлю їхнього богословського розумування та апологетичного аргументування. З іншого боку, правдою є й те, що сама по собі *реформаційна* програма кожного з очільників рухів більшою мірою зазнала впливу з боку гуманістичних ідей і стала зреченням (або принаймні помітним відходом) від традицій схоластичного мислення, яке лише інструментально використовувалося ними під час диспутів з опонентами з католицького табору (McGrath, 2004, р. 88–115).

Для істориків Реформації відомим є факт глибокого проникнення у світогляд молодого Ульріха Цвінглі (1484–1531) ідей св. Августина. Вільям Пітер Стівенс нагадує про численні позначки й нотатки, які Цвінглі залишив на полях Августинового тлумачення на Євангеліє від Іоанна після свого дослідження цього тексту (Stephens, 2004, р. 81). Згодом суттєвість впливу з боку августиніанської богословської

традиції увиразнилася через такі акценти у теології Цвінглі, як загострене відчуття суверенності Бога, розуміння ним Євхаристії з особливим урахуванням тексту з Ін. 6:63, доктрина про напередвизначення, а також вчення про необхідність прямого осяяння від Бога як головної епістемологічної передумови. Крім того, рання зацікавленість Цвінглі працями Дунса Скота під час перебування майбутнього цюрихського реформатора у Базельському університеті (1502–1506) наклала помітний відбиток на його подальші богословські ідеї. У цей період Цвінглі вправляється в дослідженні текстів Арістотеля та опановує прийоми ведення полеміки у схоластичний спосіб (Potter, 1976, p. 17). Алістер Макґрат зазначає, що «факт інкорпорації низки чітко скотистських ідей у теологію Цвінглі дуже суттєвий», але водночас дослідник додає, що «Цвінгліву реформаційну програму, схоже, жодною істотною мірою не сформувала схоластика» (McGrath, 2004, p. 89). Макґрат висновує, що у 1510-х роках формування Цвінглі як одного з отців-засновників реформаційних рухів Європи відбувалося під визначальним впливом гуманістичних ідей Еразма Ротердамського (1469–1536) (McGrath, 2004, p. 89–90), і у такому питанні він цілком суголосний із Дж. Поттером, на думку котрого, «саме Еразм був найвпливовішим із живих науковців для Цвінглі» (Potter, 1976, p. 15). Жоден із томістів-сучасників або носіїв томістських ідей з минулого не долучився помітним чином до конструювання реформаційної програми Цвінглі. Хоча відшліфоване впродовж навчання вміння логічно й аргументовано вести присутньо схоластичну дискусію з опонентами стало вкрай корисною практичною навичкою для майбутніх богословських диспутів.

Визнаючи як прикру аксіому відсутність надійної інформації про паризький період навчання Жана Кальвіна (1509–1564) (McGrath, 2004, p. 93), Макґрат вдається до гіпотетичного відтворення історії інтелектуального формування майбутнього женецького реформатора. Британський дослідник погоджується із паралеллю, запропонованою К. Ройтером, котрий простежив прямий зв'язок між шістьма аспектами теології Кальвіна та панівними схоластичними ідеями пізньосередньовічної доби (Reuter, 1981, s. 6–12). Водночас відсутність цитат із трактатів авторів-схоластів у виданні 1536 р.

засадничої праці Кальвіна *Institutio Christianae Religionis* (з лат. – «Настанова у християнській вірі») Макґрат пояснює гіпотезою про ймовірне прагнення Кальвіна «із захисних міркувань применшити свою тяглість із певними пізньосередньовічними авторами з полемічних причин» (McGrath, 2004, p. 99). Відсутність прямих посилянь на схоластів не заважає Макґрату, розглядаючи як приклад Кальвінове вчення про заслугу природу Христової жертви, назвати його спадкоємцем пізньосередньовічної волонтаристичної традиції як *цілого*, що походила від Вільяма Окама і Григорія Риминійського, та в якій Дунс Скот був важливою перехідною віхою. Натомість Д. Штайнмец, визнаючи наявність паралелей між богословськими позиціями Кальвіна та схоластиком Вільяма Окама, зауважує про поспішність ототожнення сутнісної згоди Кальвіна з окамістами та застосовуваної ними методології: «Відправною точкою для схоластів були «Сентенції» Петра Ломбардського та глосований текст Біблії латиною; відправною точкою для Кальвіна були зібрані твори отців та оригінальний неглосований біблійний текст гебрійською і грекою» (Steinmetz, 2004, p. 117). Щодо ставлення Кальвіна до потужної на той час Еразмової гуманістичної програми Штайнмец зауважує, що якщо для Еразма з-поміж патристичних джерел засадничими були тексти Орігена та Єроніма Стридонського, то Кальвін віддавав помітну перевагу трактатам Іоанна Златоуста та Августина (Steinmetz, 2004, p. 116).

У доволі оригінальному підсумковому викладі Вільяма Бузми женецький реформатор постає майже дуальною особистістю, що синтезує у собі два відмінних один від одного аспекти. Ба більше, йдеться навіть про «два Кальвіни, котрі напружено співіснують в одній історичній особистості» (Bouwisma, 1988, p. 230), десь на уявному перетині між системою Аквіната та гуманізмом Мішеля де Монтеня (1533–1592) (Cottret, 2000, p. xiv). По-перше, Бузма пише про Кальвіна, котрий «був філософом, раціоналістом і вихованцем традиції високої схоластики, яку представляв Тома Аквінський, консерватором і людиною незмінних принципів. Для цього Кальвіна християнство тяжіло до статичної ортодоксії... Цей філософський Кальвін – особливо чутливий до суперечностей і дилем еkleктичної культури та вкрай

нетерпимий до того, що ми зараз називаємо «когнітивним дисонансом» – відчайдушно жадав зрозумілості, порядку, впевненості» (Bouwmsma, 1988, p. 230). По-друге, Кальвін для Бузми не меншою мірою є «ритором і гуманістом, скептичним фідеїстом на зразок послідовників Вільяма Окама... Цей Кальвін не шукав (позаяк не довіряв і не потребував) того, що існує на землі для зрозумілості й порядку; натомість він був схильний оспівувати парадокси та таємниці, що закладені в основу існування... Для цього Кальвіна християнство було динамічним і могло бути засвоєне лише поступово й недосконало» (Bouwmsma, 1988, p. 231). Попри позірну внутрішню колізійність, цей нередукований діалектичний висновок Бузми видається досить вдалим відтворенням суперечливої особистості Кальвіна та внутрішнього напруження між декількома складниками його світогляду, включно зі схоластичними мотивами, утім, радше із помітним впливом з боку ідей інших середньовічних схоластів, аніж власне св. Томи. Утім це не завадило Ніколасу Волтерсторфу ще у 1986 р. закликати до більш стриманого ставлення до традиційно інтерпретованих розбіжностей між Кальвіном і св. Томою (Wolterstorff, 1986, p. 58), а відомий сучасний аналітичний теїст Алвін Платінга (1932–) розпізнає у Кальвінових апологетичних фрагментах органічний розвиток ідейних ліній одночасно і Аквіната, і Бонавентури (Plantinga, 2000, p. 242).

З усіх ключових постатей європейської Реформації найбільш радикальним і непримирним критиком системи томістських доктрин був Мартін Лютер (1483–1546), котрий не виявляв надмірної дипломатичності, називаючи св. Тому «джерелом і основою всіх ересей та помилок, знищенням Євангелія» (Luther, 1899, s. 184), а обвинувачуване ним католицитво зневажливо таврував власне як «томістську церкву» (Luther, 1888, s. 508). У листі до свого однодумця й ментора Йоганна фон Штаупіца (1460/69–1524) від 31 березня 1518 р. Лютер трохи більш обережно наголошує на своїй відданості Біблії та містичним трактатам, разом зізнаючись у ретельному вибірковому вивченні схоластичної спадщини, порівняно із некритичним захопленням нею з боку деяких його сучасників: «Я не читаю схоластів нерозсудливо, як вони, але обмірковую їх. Апостол сказав нам усе досліджувати і триматися доброго. Усе їхнє

я не зневажаю, але й не вважаю усе хорошим» (Luther, 1908, p. 25). Твердження Макгіна щодо контакту молодого Лютера із томістським ученням є безапеляційним: «Томізм не зіграв жодної реальної ролі в його інтелектуальному становленні» (McGinn, 2014, p. 148). Водночас загальним місцем консенсусу серед дослідників інтелектуального тла Лютерових поглядів є теза, що його найбільшим раннім захопленням був не Аквінат, оригінальні тексти котрого Лютер заледве взагалі досліджував, а св. Августин із його доктриною про Божу благодать, сформованою на основі текстів апостола Павла. Макґрат вважає недосконалою й хиткою гіпотезу (McGrath, 2004, p. 103–109), згідно з якою під час свого перебування в Ерфурті або Вітенбергу Лютер мав усі шанси глибоко зануритися у вчення окремої вузькоспрямованої *schola Augustiniana moderna* (з лат. – «Сучасна августиніанська школа»), що була започаткована Григорієм Римінійським (~1300–1358) і Гуґоліно Орвієтським (~1300–1373). Оксфордський учений визнає, що такий напрям дійсно мав статус вагової теологічної течії в пізньосередньовічному августинському ордені, до якого належав Лютер, але Макґрат воліє оперувати більш узагальненими поняттями і погоджується визнати за науково обґрунтовану лише ідейну солідарність Лютера із широкою середньовічною августиніанською традицією, а не з окремими локальними партіями всередині цієї традиції (McGrath, 2004, p. 109).

Скот Хендрікс висловлює загальну впевненість у тому, що саме св. Августина варто вважати найбільшим авторитетом для Лютера після Святого Письма: «Августин слугував молодому теологу насамперед путівником до Писання; Лютер зазначав, що він поглинув Августина навіть раніше, ніж натикнувся на Павла» (Hendrix, 2004, p. 42). Водночас більш чи менш агресивні атаки Лютера на св. Тому і його вчення можуть бути пояснені доволі поширеною у пізньосередньовічну добу хибною (як нині прийнято вважати) інтерпретацією деяких фрагментів «Суми теології» як нібито істотно пелагіанських (=антиавгустиніанських), які буцімто надмірно акцентують роль людських зусиль і добрих справ в отриманні спасіння. Як видно з аналізу Т. Дітера (Dieter, 2017, p. 55–74) Лютерового тексту *Disputatio contra scholasticam theologiam* (з лат. – «Диспутація

проти схоластичної теології») (1517), наукова дискусія може обернутися лиш навколо питання про більший чи менший ступінь опозиційності Лютера стосовно середньовічної схоластики томістсько-арістотелівського штибу. Хендрікс доволі просто й зрозуміло пояснює, що у цьому тексті «Лютер відкидає Арістотелеве уявлення про те, що людина стає праведною, роблячи праведні вчинки, і аргументує протилежну позицію, що узгоджується із його розумінням Реформації: ставши праведними, а саме завдяки Божій благодаті та пасивній праведності, ми робимо праведні вчинки» (Hendrix, 2004, р. 43). Навіть якщо погодитися із тим, що окремі репліки вітенберзького реформатора із тексту *Disputatio* були дещо «гіперболізованими і полемічними» (Dieter, 2017, р. 74), навіть якщо врахувати відсутність спротиву з боку Лютера ініціативі Ф. Меланхтона (1497–1560) впровадити курс лекцій з Арістотелевої етики наприкінці 1520-х років (Dieter, 2017, р. 57), все ж таки навряд чи є вагомими підстави всерйоз ставити під сумнів або здійснювати ревізію сталого наукового консенсусу з-поміж дослідників щодо загального несприйняття Лютером томістських мислительних канонів як таких.

Водночас слід наголосити таке: серед спільників Лютера саме Меланхтон був прибічником більш виважено лояльного ставлення до томізму і, головним чином, до арістотеліанства: «Його використання Арістотелевих принципів у власній риторико-діалектичній системі аналізу визначило спосіб аргументації серед вітенберзьких студентів, а також вказало на поворот лютеранства убік застосування метафізики на рубежі XVII ст.» (Kolb, 2004, р. 69–70). Дослідники наголошують на принциповій значущості такого розрізнення: заледве є підстави говорити про захоплення Меланхтона філософією Аквіната, а радше про досить «стриману оцінку» (Svensson, VanDrunen, 2018, р. 10), натомість його відданість Арістотелю – поза будь-якими сумнівами: «Меланхтон залишався арістотелівцем протягом усієї своєї кар'єри реформатора, ніколи не будучи томістом» (Svensson, VanDrunen, 2018, р. 10). Згодом Меланхтонова відданість традиції огортання богословських інтуїцій у структуровані системи на теоретичному каркасі Арістотелевої філософії стала запорукою майбутнього лютерансько-арістотеліанського ренесансу, фактично зробивши

Меланхтона лютеранським предтечею протестантської схоластики.

Як висновки до наведеного дослідження слід звернути увагу на таку інформацію: надалі, із впровадженням систематизованої протестантської теології в низку європейських університетів, ставлення до Арістотеля та св. Томи змінилося на значно більш прихильне, аніж це було у розпал реформаційних подій. МакГін так окреслює цю вагому перемену у непростій історії взаємин між томізмом та протестантським богослов'ям: «Підйом того, що наприкінці XVI ст. було названо «протестантською схоластикою» являє собою складне прийняття та відторгнення середньовічної схоластики загалом і Томи зокрема. Навряд, щоб учені – протестантські теологи, як на континенті, так і в Англії, могли уникнути Томи і його *Summa*» (McGinn, 2014, р. 151). Нагальна потреба в узагальненні первинних уривчастих начерків, прагнення концептуалізувати початкове інтуїтивно-досвідне богословствування, спрямованість на створення власної протестантської метафізики, жага підвищити й зафіксувати свою інтелектуальну конкурентоспроможність – все це спричинило гостру необхідність активно запозичувати й використовувати надійний, універсальний, перевірений часом філософський інструментарій. Тож на початках досить обачне ставлення до томістсько-арістотелівської мислительної традиції на зламі XVI–XVII століть зазнало доглибної ревізії, яка призвела до повільної інтеграції цієї традиції у царину академічного протестантського богословствування, хай навіть у імпліцитний спосіб та лиш з еклектичною рецепцією середньовічної й ранньомодерної форм томістської схоластики (Muller, 2017, р. 105). Яскравим прикладом такого селективного підходу є догматик і полеміст Вільям Еймс (1576–1633). Йому було притаманне «вибіркове присвоєння певної лінії схоластичної аргументації, яка узгоджувалася із власними реформатськими припущеннями Еймса» (Muller, 2017, р. 117), що дає право Р. Мюллеру у випадку із методологією Еймса дійти висновку про властивий англійському теологу-кальвіністу «модифікований томізм, продукт еклектичної реформатської рецепції давнішої богословської традиції» (Muller, 2017, р. 118). Переламним періодом в історії взаємин між новопосталою протестантською теологією та томістською традицією стали

1600–1620 роки, а ключовими теоретиками-систематизаторами та творцями того напрямку, який увійшов в історію як протестантська схоластика

(або протестантська ортодоксія), були кальвініст Рудольф Гокленіус (1547–1628) та лютеранин Бальтазар Мейснер (1587–1626).

Список використаних джерел:

1. Bagchi D., Steinmetz D. C. (Eds.). (2004). *The Cambridge Companion to Reformation Theology*. Cambridge and New York: Cambridge University Press. x + 289 p.
2. Bouwsma W. J. (1988). *John Calvin: A Sixteenth Century Portrait*. New York: Oxford University Press. viii + 310 p.
3. Cottret B. (2000). *Calvin: A Biography*. Grand Rapids, MI: Eerdmans; Edinburgh, Scotland: T&T Clark. xv + 376 p.
4. Dieter T. (2017). Martin Luther and Scholasticism. In D. Marmion, S. Ryan, and G. E. Thiessen (Eds.), *Remembering the Reformation: Martin Luther and Catholic Theology*. Minneapolis: Fortress Press. P. 55–74.
5. Hendrix S. (2004). Luther. In D. Bagchi and D. C. Steinmetz (Eds.), *The Cambridge Companion to Reformation Theology*. Cambridge and New York: Cambridge University Press. P. 39–56.
6. Janz D. R. (2004). Late medieval theology. In D. Bagchi and D. C. Steinmetz (Eds.), *The Cambridge Companion to Reformation Theology*. Cambridge and New York: Cambridge University Press. P. 5–14.
7. Kolb R. (2004). Confessional Lutheran theology. In D. Bagchi and D. C. Steinmetz (Eds.), *The Cambridge Companion to Reformation Theology*. Cambridge and New York: Cambridge University Press. P. 68–79.
8. Luther M. D. (1888). *Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Band 6*. Weimar: Böhlau. vi + 632 s.
9. Luther M. D. (1899). *Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Band 15: Widder den neuen Abgott*. Weimar: Böhlau. viii + 822 s.
10. Luther M. (1908). *The Letters of Martin Luther*. London: Macmillan. xxxv + 482 p.
11. McGinn B. (2014). *Thomas Aquinas's Summa theologiae: A Biography*. Princeton, NJ: Princeton University Press. xi + 260 p.
12. McGrath A. (2007). *Christianity's Dangerous Idea: The Protestant Revolution: A History from the Sixteenth Century to the Twenty-First*. New York, NY: Harper Collins. vi + 552 p.
13. McGrath A. (2004). *The Intellectual Origins of the European Reformation*. Oxford: Blackwell. x + 289 p.
14. Muller R. A. (2017). Calvinist Thomism Revisited: William Ames (1576–1633) and the Divine Ideas. In K. M. Comerford, G. W. Jenkins, W. J. T. Kirby (Eds.), *From Rome to Zurich, between Ignatius and Vermigli: Essays in Honor of John Patrick Donnelly, SJ*. Leiden and Boston: Brill. P. 103–120.
15. Plantinga A. (2000). *Warranted Christian Belief*. Oxford; New York: Oxford University Press. xx + 508 p.
16. Potter G. R. (1976). *Zwingli*. Cambridge; New York: Cambridge University Press. xvii + 432 p.
17. Reuter, K. (1981). *Vom Scholaren bis zum jungen Reformator: Studien zum Werdegang Johannes Calvins*. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag. viii + 268 s.
18. Steinmetz D. C. (2004). The Theology of John Calvin. In D. Bagchi and D. C. Steinmetz (Eds.), *The Cambridge Companion to Reformation Theology*. Cambridge and New York: Cambridge University Press. P. 113–129.
19. Stephens W. P. (2004). The Theology of Zwingli. In D. Bagchi and D. C. Steinmetz (Eds.), *The Cambridge Companion to Reformation Theology*. Cambridge and New York: Cambridge University Press. P. 80–99.
20. Svensson M., VanDrunen D. Introduction: The Reception, Critique, and Use of Aquinas in Protestant Thought. In M. Svensson and D. VanDrunen (Eds.), *Aquinas Among the Protestants*. Oxford: Wiley-Blackwell. P. 1–23.
21. Wolterstorff N. (1986). The Migration of the Theistic Arguments: From Natural Theology to Evidentialist Apologetics. In R. Audi and W. J. Wainwright (Eds.), *Rationality, Religious Belief, and Moral Commitment. New Essays in Philosophical Theology*. Ithaca, NY: Cornell University Press. P. 38–81.

References:

1. Bagchi, D., Steinmetz, D.C. (Eds.). (2004). *The Cambridge Companion to Reformation Theology*. Cambridge and New York: Cambridge University Press. x + 289 p.
2. Bouwsma, W.J. (1988). *John Calvin: A Sixteenth Century Portrait*. New York: Oxford University Press. viii + 310 p.
3. Cottret, B. (2000). *Calvin: A Biography*. Grand Rapids, MI: Eerdmans; Edinburgh, Scotland: T&T Clark. xv + 376 p.
4. Dieter, T. (2017). Martin Luther and Scholasticism. In D. Marmion, S. Ryan, and G.E. Thiessen (Eds.), *Remembering the Reformation: Martin Luther and Catholic Theology*. Minneapolis: Fortress Press. P. 55–74.
5. Hendrix, S. (2004). Luther. In D. Bagchi and D.C. Steinmetz (Eds.), *The Cambridge Companion to Reformation Theology*. Cambridge and New York: Cambridge University Press. P. 39–56.
6. Janz, D.R. (2004). Late medieval theology. In D. Bagchi and D.C. Steinmetz (Eds.), *The Cambridge Companion to Reformation Theology*. Cambridge and New York: Cambridge University Press. P. 5–14.

-
7. Kolb, R. (2004). Confessional Lutheran theology. In D. Bagchi and D.C. Steinmetz (Eds.), *The Cambridge Companion to Reformation Theology*. Cambridge and New York: Cambridge University Press. P. 68–79.
  8. Luther, M.D. (1888). *Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Band 6*. Weimar: Böhlau. vi + 632 s.
  9. Luther, M.D. (1899). *Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Band 15: Widder den newen Abgott*. Weimar: Böhlau. viii + 822 s.
  10. Luther, M. (1908). *The Letters of Martin Luther*. London: Macmillan. xxxv + 482 p.
  11. McGinn, B. (2014). *Thomas Aquinas's Summa theologiae: A Biography*. Princeton, NJ: Princeton University Press. xi + 260 p.
  12. McGrath, A. (2007). *Christianity's Dangerous Idea: The Protestant Revolution: A History from the Sixteenth Century to the Twenty-First*. New York, New York: Harper Collins. vi + 552 p.
  13. McGrath, A. (2004). *The Intellectual Origins of the European Reformation*. Oxford: Blackwell. x + 289 p.
  14. Muller, R.A. (2017). Calvinist Thomism Revisited: William Ames (1576–1633) and the Divine Ideas. In K.M. Comerford, G.W. Jenkins, W.J.T. Kirby (Eds.), *From Rome to Zurich, between Ignatius and Vermigli: Essays in Honor of John Patrick Donnelly, SJ*. Leiden and Boston: Brill. P. 103–120.
  15. Plantinga, A. (2000). *Warranted Christian Belief*. Oxford; New York: Oxford University Press. xx + 508 p.
  16. Potter, G.R. (1976). *Zwingli*. Cambridge; New York: Cambridge University Press. xvii + 432 p.
  17. Reuter, K. (1981). *Vom Scholaren bis zum jungen Reformator: Studien zum Werdegang Johannes Calvins*. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag. viii + 268 s.
  18. Steinmetz, D.C. (2004). The Theology of John Calvin. In D. Bagchi and D.C. Steinmetz (Eds.), *The Cambridge Companion to Reformation Theology*. Cambridge and New York: Cambridge University Press. P. 113–129.
  19. Stephens, W.P. (2004). The Theology of Zwingli. In D. Bagchi and D.C. Steinmetz (Eds.), *The Cambridge Companion to Reformation Theology*. Cambridge and New York: Cambridge University Press. P. 80–99.
  20. Svensson, M., VanDrunen, D. Introduction: The Reception, Critique, and Use of Aquinas in Protestant Thought. In M. Svensson and D. VanDrunen (Eds.), *Aquinas Among the Protestants*. Oxford: Wiley-Blackwell. P. 1–23.
  21. Wolterstorff, N. (1986). The Migration of the Theistic Arguments: From Natural Theology to Evidentialist Apologetics. In R. Audi and W.J. Wainwright (Eds.), *Rationality, Religious Belief, and Moral Commitment. New Essays in Philosophical Theology*. Ithaca, New York: Cornell University Press. P. 38–81.